

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 21 (2025)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Niemcy i (ich) sąsiedzi, czyli Jedwabne po zachodniej stronie Odry

Germany and (its) neighbors, or Jedwabne on the western side of the Oder river

Stephan Lehnstaedt

Touro University Berlin

slehnstaedt@berlin.touro.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6894-9587>

DOI: <https://doi.org/10.32927/zsim.1119>

Strony/Pages: 25-41

Stephan Lehnstaedt

Touro University Berlin
<https://orcid.org/0000-0001-6894-9587>
slehnsta@berlin.touro.edu

Niemcy i (ich) sąsiedzi, czyli Jedwabne po zachodniej stronie Odry

Streszczenie

Gdy w 2001 r. w Polsce ukazała się książka *Sąsiedzi*, w Niemczech zainteresowała się nią jedynie wąska grupa specjalistów. Rok później renomowane wydawnictwo C.H. Beck opublikowało jej przekład, który sprzedawał się stosunkowo dobrze. W rubrykach kulturalnych pojawiły się recenzje, ale nie wywiązała się debata na temat udziału poszczególnych stron w Zagładzie. Powodem było również to, że niemieckie badania nad Zagładą były wówczas jeszcze w powijkach. Podobnie jak zaciekle dyskusje na temat Grossa w Polsce, pięć lat wcześniej w Niemczech duże poruszenie wywołała wystawa „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht” (Wojna na wyniszczenie. Zbrodnie Wehrmachtu). Już wtedy stało się jasne, że wiedza społeczeństwa na temat niemieckich zbrodni była znikoma, a badania naukowe nie wniosły do tej kwestii niczego istotnego.

Od tego czasu w Niemczech przeprowadzono szeroko zakrojone badania dotyczące Holokaustu, których punktem wyjścia były przede wszystkim powojenne dochodzenia różnych organów wymiaru sprawiedliwości. Dopiero w ostatnich dwudziestu latach niemieccy naukowcy systematycznie prowadzą kwerendy w archiwach polskich i wschodnioeuropejskich. Szczególną uwagę poświęca się przy tym ofiarom żydowskim. W Niemczech ukazało się więcej książek o polskich dyskursach historycznych niż na przykład zajmujących się polskimi ofiarami lub sprawcami niebędącymi Niemcami. Debata na temat Jedwabnego pozwala zrozumieć polską kulturę pamięci. Rzadko pojawia się odwołanie do Niemiec; kwestia odpowiedzialności za zbrodnie popełnione podczas drugiej wojny światowej nie jest omawiana w kontekście rodzinnym, podobnie jak kwestia europejskiego wymiaru sprawstwa nie stanowi przedmiotu rozważań naukowych.

Słowa kluczowe

percepcja Holokaustu w Niemczech; dyskurs o Zagładzie w Niemczech; niemiecki dyskurs o Polsce

Abstract

When the book *Sąsiedzi* [*Neighbors*] was published in Poland in 2001, only a few specialists in Germany were interested in it. The renowned publishing house C.H. Beck published a translation a year later, which sold rather well. Although reviews appeared in the culture sections, no debate ensued regarding the participation of individual parties in the Holocaust. One reason for this was that German Holocaust research was still in its infancy at the time. Similar to the

heated discussions about Gross in Poland five years earlier, the exhibition *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht* [War of annihilation: crimes of the Wehrmacht] provoked significant controversy. It was clear even then that public knowledge of German crimes was negligible, and academic research had not contributed significantly to the issue.

Since then, extensive Holocaust research has been conducted in Germany, primarily based on postwar investigations by various judicial authorities. Only in the last twenty years have German researchers systematically conducted queries in Polish and Eastern European archives. Particular attention has been paid to Jewish victims. More books have been published in Germany on Polish historical discourse than on Polish victims or non-German perpetrators. The debate on Jedwabne provides insight into the Polish culture of remembrance. References to Germany are rare; the issue of responsibility for crimes committed during World War II is not discussed in a family context, nor is the European dimension of perpetration the subject of academic debate.

Keywords

perception of the Holocaust in Germany; Holocaust discourse in Germany; German discourse on Poland

Debata, która przetoczyła się przez Polskę w związku z wydaniem książki Jana Tomasza Grossa o zbrodni w Jedwabnem z 1941 r., spotkała się ze sporym zainteresowaniem niemieckich mediów¹. Niemal wszystkie uznane czasopiśma publikowały informacje na ten temat, pokazując tym samym, że doskonale zdawano sobie sprawę ze znaczenia tej dyskusji dla sąsiedniego kraju. Kwestia ta nie była jednak przedmiotem ciągłych relacji w rubrykach kulturalnych. W zasadzie ograniczały się one do prezentowania różnych stanowisk, czemu towarzyszyły ogólne uwagi o polskim podejściu do przeszłości, po części również w postaci wywiadu z Janem Tomaszem Grossem². Pochwały napływały ze wszystkich stron sceny politycznej, przy czym lewicowe publikacje podkreślały zasługi Grossa w zakresie uświadamiania. Götz Aly posunął się nawet do porównania Grossa z Johannem Gustavem Droysenem (1808–1884), jednym z ojców niemieckiej historiografii³. Poza kręgami prawicowych nacjonalistów nie wypowiadano się w apologetycznym tonie⁴. Czasami pojawiały się nawet drobne polemiki dotyczące kwestii merytorycznych, choćby ze strony warszawskich korespondentów Gabriele Lesser i Thomasa Urbana. Lesser potwierdziła ustalenia zawarte w *Sąsiadach*⁵, Urban początkowo zinterpretował książkę jako

¹ Dziękuję Markusowi Rothowi i Katrin Stoll za rozmowy na temat niemieckiej recepcji książki Jana Tomasza Grossa, a także Danielowi Browingowi za dyskusję o „zwrocie kryminalistycznym” (*forensic turn*) w badaniach nad sprawcami.

² Zob. np. „Badische Zeitung”, 22 III 2001; „Der Tagesspiegel”, 6 VII 2001.

³ Götz Aly, *Mit Droysen nach Jedwabne*, „Berliner Zeitung”, 12 VII 2001.

⁴ Nieco jednostronne podsumowanie: Joachim Trenkner, *Co komu przystoi*, „Tygodnik Powszechny” 2001, nr 49.

⁵ Gabriele Lesser, *Zurück zum Mythos*, „Die Tageszeitung”, 20 IX 2001.

wewnętrzny polski konflikt międzypokoleniowy, by później opowiedzieć się po stronie krytyków⁶.

Obszerny reportaż ukazał się w tygodniku „Der Spiegel”. Autor przedstawiał Polaków jako niereformowalnych antysemitów, twierdząc, jakoby „w miasteczku panowała zмова osób usiłujących zatuszować sprawę”⁷. Po pierwszym tekście z początku marca 2001 r. ukazał się wywiad z ocalałym Wiktorem Nieławickim (Awigdorem Kochawem), którego zapytano w szczególności o oddziaływanie polskiego antysemityzmu i kwestię jego przemilczania⁸. Relacje o wizycie Aleksandra Kwaśniewskiego w Jedwabnem i jego przeprosinach przybrały oskarżycielski ton: dzięki książce Grossa „intelektualiści, liberałowie i lewica w końcu będą mieć krytyczne spojrzenie na historię”, ale „antysemici, nacjonaści i duchowni o poglądach prawicowych zwyczajnie nie chcą przyjąć do wiadomości, że podczas drugiej wojny światowej Polacy pod okupacją niemiecką byli nie tylko ofiarami, lecz także sprawcami”. Konserwatywny dziennikarz Claus Christian Malzahn pozyskał dla tego opublikowanego w internecie artykułu wsparcie w osobie Henryka M. Brodera, który urodził się w 1946 r. w Katowicach jako syn ocalałych Żydów pochodzących z Górnego Śląska. Uchodzi on w Niemczech, jako publicystyczny *agent provocateur*, za jeden z najważniejszych głosów konserwatyizmu⁹.

Polemikę tę, dostrzeżoną również w Polsce¹⁰, obaj autorzy zaostrzyli pięć dni później w drukowanym wydaniu magazynu. Można tam przeczytać:

Mieszkańcy Jedwabnego nie wydają się szczególnie sprytni. Zamiast oskarżać złych Niemców i krytykować impertynenckich Żydów, już dawno winni byli utworzyć „miejsce spotkań”, takie jak w Auschwitz – najlepiej w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca, gdzie stała stodoła, w której niegdyś spalono Żydów – i zorganizować kilka koncertów plenerowych z muzyką klezmerską; poprawiłoby to reputację tej miejscowości i przyniosło ożywienie gospodarcze¹¹.

⁶ Thomas Urban, *Konkurrenz der Opfer. Polen debattiert über den Antisemitismus im eigenen Land*, „Süddeutsche Zeitung”, 10 III 2001; *idem*, *Sie kamen – und sie sprachen deutsch*, „Süddeutsche Zeitung”, 1 IX 2001. Następnie ukazała się szczegółowa analiza naukowa o Jedwabnem: *idem*, *Zur historiographischen Kritik an Jan T. Gross in Polen. Korrekturen an seinem Buch über Jedwabne*, „Osteuropa” 2001, t. 51, nr 11/12, s. 1480–1487.

⁷ Claus Christian Malzahn, *Das Schweigen der Bauern*, „Der Spiegel” 2001, nr 10.

⁸ Großbongardt Annette, Claus Christian Malzahn, *„Die Täter waren Polen”*, rozmowa z Awigdorem Nieławickim, „Der Spiegel” 2001, nr 22.

⁹ Henryk M. Broder, Claus Christian Malzahn, *„Die Lügner sollen sich entschuldigen!”*, „Der Spiegel Online”, 10 VII 2001.

¹⁰ Piotr Jędruszczczyk, *Niemiecka prasa o Jedwabnem*, „Rzeczpospolita”, 29 V 2001; Joanna Wiórkiewicz, *Zakłócone echo debaty*, „Rzeczpospolita”, 17 X 2001.

¹¹ Henryk M. Broder, Claus Christian Malzahn, *Der schönste Tag*, „Der Spiegel” 2001, nr 29.

A nieco dalej: „Dziwne to, Żydów, Niemców i Rosjan już od dawna nie ma, a mimo to ludziom nadal nie wiedzie się najlepiej”¹².

Jedynie w odniesieniu do Kwaśniewskiego obaj autorzy przyznali, że było to „przemówienie więcej niż przyzwoite”, ale niestety to nie wystarczyło, wówczas bowiem „żywi i martwi musieliby mniej cierpieć” – a tak musieli znosić dalsze przemowy na swój temat; głos zabrali jeszcze choćby Szewach Weiss, „kluczający po historii”, i „zniedołężniały” rabin Jacob Baker. Nagłówek w „Gazecie Wyborczej”, nawiązujący do deszczowej aury podczas uroczystości żałobnych: „Bóg płakał razem z nami”, został skwitowany słowami: „Najpierw odwrócić wzrok, a później lamentować. Bóg musi także być Polakiem”. Dwa tygodnie później „Der Spiegel” opublikował trzy listy od czytelników, które wyrażały krytykę, a nawet oburzenie. Autorem jednego z nich był Adam Michnik, „głęboko poruszony” sposobem relacjonowania wydarzeń i stojący na stanowisku, że „szydercze komentarze” i „kpiarstwo” nie licują z „renomą i standardami” magazynu¹³.

Naukowa recepcja debaty o Jedwabnem w Niemczech

Dwa miesiące później w magazynie „Der Spiegel” pojawiła się niepodpisana z imienia i nazwiska wzmianka o wydaniu książki Grossa. W kulminacyjnym punkcie stwierdzono: „Bez wątpienia *Sąsiedzi*¹⁴ to jedna z najważniejszych książek historycznych napisanych w Europie od czasu upadku komunizmu”¹⁵. I zapewne dzięki takim opiniom – a także obszernym relacjom z polskiej debaty – renomowane monachijskie wydawnictwo C.H. Beck zdołało sprzedać w przybliżeniu 8 tys. egzemplarzy niemieckiego wydania książki¹⁶. Została ona opatrzona przedmową Adama Michnika, który krótko przedstawił sylwetkę Grossa i nazwał go „historykiem pokolenia '68” – co w Niemczech ma rzecz jasna zupełnie inne konotacje niż w Polsce. Ponadto zwrócił uwagę na gorącą dyskusję, jaką wywołało polskie wydanie tej książki.

W rzeczywistości to właśnie ta kontrowersja wywarła ogromny wpływ na niemieckie badania nad Polską. Już w 2001 r. opublikowano pierwszą obszerną edycję tłumaczeń ważnych polskich artykułów prasowych¹⁷, będąca swego

¹² *Ibidem*.

¹³ *Leserbriefe*, „Der Spiegel” 2001, nr 31.

¹⁴ Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze, 2000 – przyp. red.

¹⁵ *Tabu gebrochen*, „Der Spiegel” 2001, nr 38.

¹⁶ Jan Tomasz Gross, *Nachbarn. Der Mord an den Juden von Jedwabne*, München: C.H. Beck, 2001. Dziękuję Sebastianowi Ullrichowi z wydawnictwa C.H. Beck za informacje o sprzedaży.

¹⁷ *Die „Jedwabne-Debatte” in polnischen Zeitungen und Zeitschriften. Dokumentation*, oprac. Ruth Henning, „Transodra. Deutsch-Polnisches Informationsbulletin” 2001, nr 23, s. 5–382. Czasopismo było oficjalnym organem prasowym Towarzystwa Polsko-Niemieckiego Brandenburgii. Por. także zeszyt tematyczny czasopisma Federalnego Związku Towarzystw Nie-

rodzaju zapowiedzią książki *The Neighbors Respond*¹⁸. W 2004 r. ukazało się również wydanie trzech tekstów z pracy zbiorowej *Wokół Jedwabnego*, które dla Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich przetłumaczyła Beate Kosmala, badaczka spraw polskich i Holocaustu. W przedmowie przewodnicząca Angelica Schwall-Düren pochwaliła debatę jako „punkt kulminacyjny w historii demokratycznej Polski” oraz „wzór dla innych narodów europejskich”¹⁹.

Po pierwszym wydaniu *Sąsiadów* w Niemczech pojawiło się kilka merytorycznych analiz naukowych dotyczących dyskusji wywołanej przez tę publikację, niektóre nawet w formie książkowej²⁰. Karol Sauerland, polski germanista niemieckiego pochodzenia związany z Uniwersytetem Warszawskim, przyjął w swojej monografii perspektywę objaśniającego pośrednika. Zawiera ona wiele informacji na temat stosunków polsko-żydowskich. Spojrzenie autora jest wyważone i trzeźwe. Sauerland analizuje również polskie postrzeganie Zagłady, np. przez pryzmat twórczości Czesława Miłosza i Zofii Nałkowskiej. Ponadto autor pokrótce przygląda się latom 1980–2000, a następnie szczegółowo omawia debatę poświęconą Jedwabnemu, którą na 60 stronach relacjonuje niemieckim czytelnikom²¹.

Grupą docelową Sauerlanda była raczej zainteresowana opinia publiczna, a nie specjaliści w ścisłym znaczeniu tego słowa. Ci z kolei w ciągu ostatnich dwóch dekad opublikowali niezliczone prace dotyczące dyskusji o Jedwabnem, a po upływie pewnego czasu także na temat polskiej debaty historycznej po 2001 r., w których nieodmiennie podkreślano kluczową rolę *Sąsiadów* Grossa²². Już w 2005 r. Klaus-Peter Friedrich po raz pierwszy podsumował niemieckie podejście do kontrowersji obecnych po drugiej stronie Odry i przyznał im nie-

miecko-Polskich „Verbandszeitschrift der Deutsch-Polnischen Gesellschaften Dialog” 2002, t. 60: „Geschichte, die trennt und verbindet – Polen und Juden”.

¹⁸ *The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, red. Antony Polonsky, Joanna B. Michlic, Princeton: Princeton University Press, 2004.

¹⁹ Edmund Dmitrów, Paweł Machcewicz, Tomasz Szarota, *Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker*, Osnabrück: Fibre, 2004.

²⁰ Stephanie Kowitz, *Jedwabne. Kollektives Gedächtnis und tabuisierte Vergangenheit*, Berlin: be.bra, 2004.

²¹ Karol Sauerland, *Polen und Juden zwischen 1939 und 1968. Jedwabne und die Folgen*, Berlin: Philo Fine Arts, 2004.

²² Por. w szczególności Stephanie Kowitz-Harms, *Die Shoah im Spiegel öffentlicher Konflikte in Polen. Zwischen Opfermythos und Schuldfrage (1985–2001)*, Berlin: DeGruyter, 2014; Stefan Gehrke, *Jedwabne und die Folgen. Eine semantische Analyse der Debatte über Juden in der polnischen Presse 2001–2008*, Berlin: Peter Lang, 2018; Hubert Leschnik, *Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in Polen von 1998 bis 2010*, Marburg: Herder-Institut, 2018. Zob. także w kontekście dokumentu Agnieszki Arnold o Jedwabnem: Lisa Bonn, „Ein Gefühl der Niederlage...” *Jedwabne, Geschichtsaufarbeitung und revitalisierter Antisemitismus im post-sozialistischen Polen*, „Zeitschrift für Genozidforschung” 2023, t. 21, nr 1, s. 58–87.

bagatelne znaczenie²³. Taka ocena była i jest z pewnością trafna²⁴. Znamienne jest jednak również to, jak bardzo analiza dyskursu pozostawała oddzielona od rozważań dotyczących wydarzeń z 1941 r. Friedrich jako ekspert w dziedzinie historii polskiego antysemityzmu²⁵ bezprecedensowo łączy obie perspektywy.

Niemieckie badania nad Zagładą po *Sąsiadach*

Jedyny znaczący artykuł poświęcony historii pogromu w Jedwabnem, jaki ukazał się w Niemczech, został opublikowany w 2002 r. w czasopiśmie „Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas”. Jego autor, Bogdan Musiał, wówczas pracownik Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie, ostro skrytykował Grossa²⁶. Frank Golczewski, jeden z redaktorów periodyku, poczuł się zobligowany do opublikowania w tym samym numerze repliki, w której odrzucił w szczególności uogólniające stwierdzenia Musiała dotyczące współpracy ludności żydowskiej z sowieckimi okupantami poczynając od września 1939 r.²⁷ Musiał, który nieco wcześniej zasłynął książką o zbrodniach popełnionych przez wycofujące się wojska radzieckie latem 1941 r.²⁸, później częściowo wycofał się ze swoich stwierdzeń na temat rzekomej „kolaboracji” Żydów²⁹, ale podtrzymał swoją krytykę metodologii Grossa w odniesieniu do zeznań świadków.

Zapewne były ku temu powody, ale Musiał tym samym wpisał się ponadto w tradycję niemieckich badań nad historią współczesną, które przez dziesięciolecia podważały wiarygodność przekazów ustnych, a przede wszystkim często generalnie odmawiały ocalałym obiektywizmu. W ramach głośnej debaty

²³ Klaus-Peter Friedrich, *Deutsche Stimmen zur „Jedwabne“-Debatte in Polen. Eine Bilanz*, „Zeitschrift für Genozidforschung” 2005, t. 3, nr 2, s. 8–41, tu s. 39.

²⁴ Ze względu na ograniczoną objętość nie ma możliwości przedstawienia w tym miejscu specjalistycznych recenzji różnych monograficznych analiz dotyczących debat.

²⁵ Por. w odniesieniu do ówczesnych badań Friedricha np. *idem*, *Zusammenarbeit und Mit-täterschaft in Polen 1939–1945* [w:] *Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration” im östlichen Europa 1939–1945*, red. Christoph Dieckmann i in., Göttingen: Wallstein, 2003, s. 113–150; *idem*, *Spontane „Volks pogrome” oder Auswüchse der NS-Vernichtungspolitik? Zur Kontroverse um die Radikalisierung der antijüdischen Gewalt im Sommer 1941*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2004, nr 212, s. 587–611.

²⁶ Bogdan Musiał, *Thesen zum Pogrom in Jedwabne. Kritische Anmerkungen zu der Darstellung „Nachbarn” von Jan Tomasz Gross*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2002, t. 50, nr 3, s. 381–411.

²⁷ Frank Golczewski, *Der Jedwabne-Diskurs. Bemerkungen im Anschluß an den Artikel von Bogdan Musiał*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2002, t. 50, nr 3, s. 412–437.

²⁸ Bogdan Musiał, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen. Die Brutalisierung des deutschsowjetischen Krieges im Sommer 1941*, Berlin: Propyläen, 2000 (wyd. polskie: „Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!” Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku, Warszawa: Fronda, 2001 – przyp. red.).

²⁹ Bogdan Musiał, *Indigener Judentum und die deutsche Kriegsmaschine*, „Osteuropa” 2003, t. 53, nr 12, s. 1830–1841.

naukowej Martin Broszat (1926–1989), ówczesny dyrektor Instytutu Historii Współczesnej w Monachium, i Saul Friedländer (ur. 1932) prowadzili w 1988 r. zaaranżowaną korespondencję, w której wymieniali poglądy na temat „historyzacji” narodowego socjalizmu. Broszat opowiadał się za naukowym podejściem do badań, które uniemożliwiałyby moralne zdystansowanie się od ówczesnych zbrodni. Zwyczajowa hermeneutyka, jak twierdził, nie znajduje tu jeszcze zastosowania. Friedländer dla odmiany nie chciał mówić o nazizmie i Zagładzie jako epoce podobnej do innych, dostrzegając w tym niebezpieczeństwo relatywizacji i trywializacji. Broszat zasugerował wówczas mniej lub bardziej subtelnie, że Friedländer – a wraz z nim inni ocalali – ze względu na osobiste doświadczenia charakteryzuje się brakiem rzetelności naukowej, którą sam z pełnym przekonaniem przypisywał sobie, mimo że był członkiem Hitlerjugend, a później nawet NSDAP³⁰.

Ta nieufność wobec przekazów ustnych charakteryzowała również ówczesne niemieckie badania nad Holokaustem, m.in. Andreja Angricka, Christiana Gerlacha, Petera Kleina czy Dietera Pohla³¹, które na przełomie tysiącleci mogły się poszczycić nowatorskimi wynikami. Często określa się to mianem badań nad sprawcami (*Täterforschung*), ale w tej szkole, na którą zasadniczo przez dziesięciolecia wpływ miał Wolfgang Scheffler jako jedyny niemiecki naukowiec zajmujący się Zagładą, chodzi przede wszystkim o „zwrot kryminalistyczny” (*forensic turn*) w naukach historycznych: Scheffler, jako tzw. docent prywatny, był zmuszony dorabiać sobie, sporządzając ekspertyzy na potrzeby procesów w sprawach karnych przeciwko zbrodniarzom nazistowskim. Dlatego też zarówno on, jak i jego uczniowie byli mniej zainteresowani wyjaśnianiem motywacji lub podstaw działania sprawców, a bardziej sporządzaniem dokumentacji zbrodni, która mogłaby zostać wykorzystana w sądzie. Na pierwszy plan wysunęło się precyzyjne określenie faktów, liczby ofiar, miejsc zbrodni, przebiegu mordów, a przede wszystkim stwierdzenie odpowiedzialności.

W latach dziewięćdziesiątych XX w. przyniosło to znaczące rezultaty w odniesieniu do niemieckich zbrodni okupacyjnych, zwłaszcza w Polsce i zachodniej części Związku Radzieckiego. W szczególności współczesne źródła niemieckie

³⁰ Martin Broszat, Saul Friedländer, *Um die „Historisierung” des Nationalsozialismus. Ein Briefwechsel, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”* 1988, nr 36, s. 339–372. Zob. także szczegółowe ujęcie w: Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

³¹ Por. jako reprezentatywne przykłady opublikowanych rozpraw doktorskich: Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*, Hamburg: HIS, 2003; Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburg: HIS, 2000; Peter Klein, *Die „Ghettoverwaltung Litzmannstadt” 1940 bis 1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburg: HIS, 2009; Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München: Oldenbourg, 1997.

stanowiły podstawę do precyzyjnej rekonstrukcji nazistowskiej polityki eksterminacji. W wielu dokumentach pojawiała się też kwestia współpracy z miejscowymi pomocnikami, toteż niemieccy badacze Holokaustu doskonale znali to zjawisko i jego skalę. Jednak nie tak rzadkie wzmianki o polskim antysemityzmie w niemieckich powojennych aktach śledczych, na których oczywisty charakter uniewinniający w tym kontekście zwrócił już uwagę Christopher Browning w swojej przełomowej pracy poświęconej 101 Rezerwowemu Batalionowi Policji³², spotkały się z zupełnie innym zainteresowaniem ze strony badaczy.

Nie dotyczyło to również ofiar, wobec czego świadectwa ocalałych zazwyczaj nie były brane pod uwagę. Dopiero dzisiaj, dwie dekady później, w Niemczech prowadzone są poważne, cieszące się międzynarodowym uznaniem badania poświęcone samym prześladowanym. Dominują jednak badania nad ich codziennym życiem, podczas gdy ich znaczenie dla dokumentacji i analizy zbrodni pozostaje nadal marginalne. Najważniejszy wyjątek stanowią badania Katrin Stoll, na którą silny wpływ wywarł polski dyskurs na temat Holokaustu. Zajmowała się ona między innymi Szymonem Datnerem oraz jego opracowaniami dotyczącymi pogromów z 1941 r.³³ W odniesieniu do Nachmana Blumentala podkreśliła, że wielu ocalałych właśnie chciało zeznawać o czynach, aby umożliwić ich wyjaśnienie³⁴. To empatyczno-hermeneutyczne podejście do przekazów ocalałych uwzględnia bezprecedensowy charakter Zagłady, która właśnie ze względu na totalny wymiar eksterminacji i jednoczesną próbę zatuszowania faktów przez sprawców często wyklucza stosowanie standardowych metod historycznych, ponieważ nie zachowały się żadne oficjalne ślady.

W przeciwieństwie do niej Bogdan Musiał w 2002 r., podobnie jak Broszat, opowiadał się za „historyzacją” i postrzegał książkę Grossa jako „literaturę dydaktyczną, a jednocześnie produkt dominującej obecnie tendencji do dekontekstualizacji historii Holokaustu [...] i jej mistyfikacji”³⁵. Nie podzielając tej krytyki w całej rozciągłości, należy jednak stwierdzić, że „zintegrowane” spojrzenia na Zagładę, jak postulował Saul Friedländer³⁶, są w Niemczech nadal incydentalne. Rzadko kiedy uwaga skupia się na ludności żydowskiej i nieżydowskiej wraz

³² Christopher R. Browning, *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung” in Polen*, tłum. Jürgen Peter Krause, Reinbek: Rowohlt, 1993, s. 203–207 (wyd. polskie: *Zwykli ludzie. 101. Rezerwowy Batalion Policji i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*, tłum. Piotr Budkiewicz, wyd. 2 popr. i uzupeł., Poznań: Rebis, 2019, s. 173–184 – przyp. red.).

³³ Katrin Stoll, *Mowy pamięci Szymona Datnera. Wczesne świadectwa białostoczanina ocalałego z Holocaustu*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2012, nr 243, s. 380–404.

³⁴ Katrin Stoll, *Traces of the Holocaust in Nachman Blumental's Archive. The Murder of Maria and Ariel Blumental in Wielopole Skrzyńskie during the German Occupation*, „Yad Vashem Studies” 2021, nr 49, s. 155–193. Bezpośrednie odwołanie do Grossa na s. 159.

³⁵ Musiał, *Thesen zum Pogrom in Jedwabne...*, s. 407.

³⁶ Saul Friedländer, *Ein integrierte Geschichte des Holocaust*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2007, t. 57, nr 14/15, s. 7–14.

z niemieckimi okupantami³⁷, a sprawstwo nieniemieckie podczas drugiej wojny światowej jest tematem poruszonym sporadycznie³⁸.

Na niwie politycznej kryje się za tym uznanie odpowiedzialności Niemiec za zbrodnię Holokaustu oraz zamiar nieumniejszania ani niebagatelizowania czegokolwiek. Wśród partii demokratycznych panuje w tej kwestii jednoznaczna zgoda, co jest wielokrotnie podkreślane zwłaszcza wobec partnerów UE z Europy Wschodniej, aby przynajmniej pośrednio odpychać zarzuty o brak refleksji nad przeszłością lub polskie żądania reparacji. Politycy i naukowcy są zgodni co do jasnego określenia historycznej winy³⁹, ale w jej absolutnym wymiarze spotykają się z niezrozumieniem niektórych badaczy, zwłaszcza z Polski. Ci ostatni ubolewają, że zawarte w niej ustalenia dotyczące odsetka sprawców niebędących Niemcami – przedstawiane w coraz bardziej zróżnicowanych badaniach od czasu publikacji książki Grossa – nie spotkały się z wystarczającym zainteresowaniem⁴⁰.

W odległym kraju. Paradoxy niemieckiego postrzegania

Ocena, że liczne publikacje, np. Centrum Badań nad Zagładą Żydów, w Niemczech spotykają się z nikłą recepcją⁴¹, nie stoi w sprzeczności z tym, że książki Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi* oraz wydany w 2012 r. w języku niemieckim *Strach*⁴² znalazły wielu czytelników. Jednak niemiecką opinię publiczną i niemieckich naukowców interesowały przede wszystkim debaty społeczne, które ta sprawa wywołała w Polsce. Prawdziwa historia pogromu w Jedwabnem miała

³⁷ Wyjątek stanowi: Agnieszka Wiercholska, *Nur Erinnerungen und Steine sind geblieben. Leben und Sterben einer polnisch-jüdischen Stadt: Tarnów 1918–1945*, Paderborn: Brill, 2022 (wyd. polskie: „Wspomnienia i kamienie”. *Życie i śmierć polsko-żydowskiego miasta. Tarnów 1918–1956*, tłum. Justyna Górny, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy: Austeria, 2023 – przyp. red.).

³⁸ W odniesieniu do Polski por. przede wszystkim Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*, Berlin: DeGruyter, 2024. Lepiej zbadani są tzw. obcoplemienni pomocnicy SS, zob. np. Angelika Benz, *Handlanger der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust*, Berlin: Metropol, 2015; *Die Waffen-SS. Neue Forschungen*, red. Jan-Erik Schulte i in., Paderborn: Schöningh, 2014.

³⁹ Por. np. wspólny artykuł ówczesnego ministra spraw zagranicznych RFN Heiko Maasa i dyrektora Instytutu Historii Współczesnej Andreasa Wirschinga *Keine Politik ohne Geschichte*: („Der Spiegel Online”, 7 V 2020).

⁴⁰ Por. choćby Jan Grabowski, *Germany Is Fueling a False History of the Holocaust Across Europe*, „Haaretz”, 22 VI 2020; relacja na ten temat w Christoph David Piorowski, *Tagesspiegel Plus Fixierung auf deutsche Täter*, „Der Tagesspiegel”, 1 VII 2020.

⁴¹ W niniejszym artykule historia recepcji ogranicza się do książki Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi*. Jego ramy nie pozwalają na przeprowadzenie analizy postrzegania np. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.

⁴² Jan Tomasz Gross, *Angst. Antisemitismus nach Auschwitz in Polen*, tłum. Friedrich Giese, Ulrich Heisse, Berlin: Suhrkamp, 2012 (wyd. polskie: *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków: Znak, 2008 – przyp. red.).

znaczenie właściwie tylko dla nielicznego grona specjalistów, którzy poważnie interesowali się kwestią stosunków polsko-żydowskich. Frank Golczewski, ówczesny profesor historii Europy Wschodniej w Hamburgu, który zajmował się tą kwestią, podsumował niemiecki punkt widzenia w następujący sposób: „Publikacja IPN [Dmitrowa, Machcewicz i Szaroty] była z pewnością najcenniejszym pokłosiem całej debaty”⁴³.

Z interpretacji tej wynika zainteresowanie poznaniem, które wyraźnie skupiało się na konkretnych przebiegach i skutkach ówczesnych zbrodni. Jak już wspomniałem, przeprowadzono nader istotne badania dotyczące strony niemieckiej, ale ich odbiór poza kręgami naukowymi należy ocenić jako raczej znikomy. Wprawdzie nie opracowano statystyk oddających poziom wiedzy niemieckiej ludności, ale badania uczniów Schefflera zostały opublikowane wyłącznie w wydawnictwach specjalistycznych, co nie przemawia za szeroką recepcją, podobnie jak brak odpowiednich fragmentów w podręcznikach szkolnych.

W przeciwieństwie do tego również za publiczną fascynacją polską polityką historyczną i dyskursem historycznym często kryło się protekcyjne spojrzenie na sąsiada, który teraz zмага się ze swoją przeszłością – a co Niemcy rzekomo już dawno mają za sobą. Nawet poważne badania pod tym względem częściowo znajdowały się pod kuratelą. Na przykład Stephanie Kowitz pisała w roku 2004: „Mit o narodzie polskim jako ofierze wydaje się należeć do kategorii mitów wiodących na manowce. [...] Niewykluczone, że dopiero przeciętne statusu ofiary i uznanie częściowego sprawstwa umożliwi reorientację polskiej autopercepcji oraz zmianę w zbiorowej pamięci”⁴⁴.

Szeroko zakrojona debata wydawała się pod wieloma względami potwierdzać uprzedzenia, zgodnie z którymi wszyscy Polacy nadal są antysemitami – co więcej, zwracała szczególną uwagę na taką interpretację. Takie postrzeganie było rozpowszechnione nawet na uniwersytetach. Za symptomatyczny można uznać wywiad, jakiego magazynowi „Der Spiegel” udzielił Julius H. Schoeps, ówczesny dyrektor Centrum Mosesa Mendelssohna w Poczdamie. Historyk urodzony w 1942 r. w Sztokholmie w rodzinie żydowskiej zbiegłej z nazistowskich Niemiec wypowiedział się w tej sprawie z okazji rozszerzenia UE w 2004 r., mówiąc: „Wraz z przystąpieniem nowych państw Europy Wschodniej do UE nacjonalizm i antysemityzm zakradną się do nas tylnymi drzwiami. Na to zwyczajnie nie jesteśmy przygotowani. Przy tym już od lat było jasne, że oba czynniki sprawią nam wiele problemów”⁴⁵.

⁴³ Frank Golczewski, *Rezension zu: Edmund Dmitrów, Paweł Machcewicz, Tomasz Szarota, „Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker”, „Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas” 2005, t. 53, nr 4, s. 630–631, tu s. 631.*

⁴⁴ Kowitz, *Jedwabne...*, s. 103.

⁴⁵ Severin Weiland, *Schoeps warnt vor Antisemitismus durch die Hintertür*, „Der Spiegel Online”, 28 IV 2004.

Z takiej perspektywy dyskurs i polityka dotyczące historii w Polsce jawią się jako nieprzerwana seria problemów związanych z rozliczeniem przeszłości. Jakkolwiek przeczą temu analizy zgoda samokrytyczne, dotyczące np. polskiego odbioru niemieckiego serialu telewizyjnego *Nasze matki, nasi ojcowie*⁴⁶, to jednak rząd PiS przez działania wymierzone w badania nad Zagładą wielokrotnie przesunął punkt ciężkości z powrotem na debatę wewnętrzną w Polsce. Szczegółowe relacje medialne na ten temat były również powodem wydania niemieckiej wersji dokumentu Anny Bikont pt. *My z Jedwabnego* w 2020 r. W posłowie dla niemieckiego czytelnika Bikont sama odniosła się do tej kwestii: „Rozliczenie zbrodni w Jedwabnem było rewolucją. Teraz nadszedł czas kontrrewolucji”⁴⁷.

Tym samym akademickie zainteresowanie Grossem i wywołanymi przez niego dyskusjami w Niemczech koncentrowało się przede wszystkim w ośrodkach badawczych zajmujących się Europą Wschodnią. To implikuje zgłębianie wiedzy o innych krajach, a nie eksplorację własnej historii, co do dziś powoduje oddzielenie kompetencji dotyczących poszczególnych krajów od badań nad drugą wojną światową i Holokaustem, które są domeną przede wszystkim historii współczesnej. Istnieje rzecz jasna wzajemne postrzeganie, niemniej zainteresowanie poznawcze i samoświadomość są zupełnie różne.

W związku z powyższym Stephanie Kowitz już w 2004 r. zwróciła uwagę, że dyskusja na temat Jedwabnego wpisuje się w globalny kontekst ponownej oceny Zagłady, a jednocześnie stanowi część procesu reorientacji tożsamości zbiorowych w Europie⁴⁸. Z jednej strony było to trafne ujęcie, ale z drugiej pomijało oczywiste odniesienia do historii Niemiec. Adam Michnik próbował zwrócić na to uwagę czytelnikom w przedmowie do niemieckiego wydania *Sąsiadów*, zauważając: „Odważa Grossa stawia go w jednym rzędzie z Karlem Jaspersem, który pisał o niemieckiej winie, z Thomasem Mannem i Günterem Grassesem, z niezwykłą determinacją oświeclającymi sekretne zakamarki niemieckiej mentalności, która doprowadziła do nazizmu. Stawia go również w jednym rzędzie z Hannah Arendt, która książką *Eichmann w Jerozolimie* wywołała oburzenie żydowskiej opinii publicznej w Stanach Zjednoczonych i Izraelu”. I dalej: „Dyskusja ta toczy się z pasją, jaką można było zaobserwować podczas niemieckiego sporu historyków, a także w debacie po słynnym przemówieniu Martina Walsera”⁴⁹.

Opinia publiczna i środowisko naukowe nie odniosły się do ewentualnych analogii, pomijając czysto teoretyczne analizy dyskursywne, które wskazywały, że pisarz Walser i jego zwolennicy poruszali temat hańby Holokaustu i podobnie

⁴⁶ Por. choćby *Polnische Reaktionen auf „Unsere Mütter, unsere Väter“*, oprac. Maren Röger, <https://zeitgeschichte-online.de/themen/polnische-reaktionen-auf-unsere-muetter-unsere-vaeter>, 1 VII 2014 (dostęp 19 V 2025 r.).

⁴⁷ Anna Bikont, *Wir aus Jedwabne. Polen und Juden während der Shoah*, tłum. Sven Sellmer, Berlin: Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, 2020, s. 676.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 104.

⁴⁹ Gross, *Nachbarn...*, s. 11.

jak krytycy Grossa mieli na myśli odrzucenie lub umniejszenie winy⁵⁰. W tym kontekście pod względem merytorycznym całkiem na miejscu byłoby porównanie z nocą kryształową w Niemczech z 9 listopada 1938 r., co po dziś dzień można uznać za postulat naukowy: nie od dziś wiadomo, że nie była to spontaniczna przemoc, ale mniej lub bardziej starannie zaplanowana akcja NSDAP z udziałem ludności. Również śledztwo organów wymiaru sprawiedliwości w pierwszych latach powojennych przebiegło na wyraz sprawnie⁵¹.

Być może jeszcze bardziej zaskakujące jest to, że zaledwie kilka lat wcześniej wystawa pod tytułem „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht” (Wojna totalna. Zbrodnie Wehrmachtu) wywołała w Niemczech zacieklą dyskusję publiczną na temat indywidualnej i zbiorowej winy niemieckich żołnierzy podczas drugiej wojny światowej. Była ona prezentowana w latach 1995–1999 w trzydziestu trzech niemieckich i austriackich miastach i sugestywnie dokumentowała, na podstawie prywatnych zdjęć, niekwestionowane w środowisku naukowym uwikłanie Wehrmachtu w zbrodnie, które tak chętnie przypisuje się gremialnie SS. To z kolei doprowadziło do licznych konfliktów międzypokoleniowych, a także do gwałtownych protestów ze strony konserwatystów i prawicowych nacjonalistów. Właśnie krytyka Bogdana Musiała skutkowała ostatecznie całkowitym przearanżowaniem wystawy, którą następnie od listopada 2001 do 2004 r. ponownie pokazywano w różnych niemieckich miastach⁵².

W latach dziewięćdziesiątych, charakteryzujących się żywą dyskusją publiczną, niemal podobną popularność osiągnęła debata na temat książki Daniela Goldhagena *Hitlers willige Vollstrecker (Gorliwi kaci Hitlera)*⁵³, która jeszcze przed wydaniem niemieckojęzycznej wersji wzbudziła prawdziwe kontrowersje. Opierając się przede wszystkim na przykładzie 101 Rezerwowego Batalionu Policji, Goldhagen uznał, że do wyjaśnienia Holokaustu nie potrzeba złożonych

⁵⁰ Zob. powstała w Erlangen rozprawa socjologiczna autorstwa Anny Zofii Musioł, *Erinnern und Vergessen. Erinnerungskulturen im Lichte der deutschen und polnischen Vergangenheitsdebatten*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2012, s. 275 i n. Por. mocno krytyczną recenzję tej publikacji napisaną przez Annę Domińską („Przegląd Zachodni” 2014, t. 70, nr 2, s. 324–329).

⁵¹ Por. w kontekście obu zagadnień Edith Raim, *Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949*, München: Oltenbourg, 2013, s. 803–920.

⁵² Bogdan Musiał, *Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1999, nr 47, s. 563–591. Jako przykład debaty zob. zeszyt tematyczny „Mittelweg 36” 2021, t. 30, nr 5/6: „«Verbrechen der Wehrmacht». Anmerkungen zu einer Ausstellung”. Por. Katrin Stoll, *Von Szymon Datner lernen. Zur Dokumentation der Verbrechen der Wehrmacht in Polen aus jüdischer Sicht*, *ibidem*, s. 126–151.

⁵³ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, tłum. Klaus Kochmann, Berlin: Siedler, 1996 (wyd. polskie: *Gorliwi kaci Hitlera. Zwyczajni Niemcy i Holocaust*, tłum. Wsław Horabik, Warszawa: Prószyński i S-ka, 1999 – przyp. red.).

wieloprzyczynowych modeli, lecz wystarczy zwyczajna świadomość, że ówczesni Niemcy fanatycznie nienawidzili Żydów i czerpali ogromną satysfakcję z masowych mordów. Fala krytyki naukowej, jaka przetoczyła się między innymi w związku z tym, że Goldhagen sięgnął w swojej pracy po te same dokumenty, z których korzystał Christopher Browning⁵⁴, ale argumentował w sposób nazbyt uproszczony i pozostawał daleko w tyle za zniuansowanymi ustaleniami tego drugiego, była zgodna w swej dezaprobach⁵⁵.

Mimo to książka stała się w Niemczech istnym bestsellerem, osiągając nakład wyraźnie przekraczający 100 tys. egzemplarzy. Było to z jednej strony spowodowane zainteresowaniem mediów, z drugiej zaś przede wszystkim niezwykle udanymi spotkaniami autorskimi, które zaprowadziły charyzmatycznego Goldhagena w różne zakątki Niemiec – gdzie stale podkreślał, że dzisiejsi Niemcy nie są już ludobójczymi antysemitami i wyciągnęli wnioski z przeszłości⁵⁶. Analogicznie jak w przypadku wystawy poświęconej Wehrmachtowi, dość oczywiste są tu podobieństwa do poruszonych przez Grossa kwestii polskiego antysemityzmu, motywacji sprawców czy udziału szerokich kręgów społeczeństwa w Zagładzie. Porównywalne jest również szerokie odrzucenie tych tez przez media, w których krytycy Goldhagena sprzeciwiali się oskarżeniom o zbiorową winę i ogólnikowym osądom. W niemieckich relacjach na temat *Sąsiadów* nie pojawiły się jednak żadne wzmianki o tych potencjalnych powiązaniach, co może wynikać z tego, że debata na temat Goldhagena jest postrzegana przez środowisko naukowe głównie jako wydarzenie medialne. Co prawda także w tej kategorii porównanie mogłoby być ciekawe.

Niemieckie „rozliczenie z przeszłością” dotyczy przede wszystkim kwestii odpowiedzialności społecznej, względnie społecznego podejścia do nazizmu i zbrodni popełnionych w latach 1933–1945⁵⁷. Rzadko jednak kwestia ta jest rozpatrywana indywidualnie i odnoszona do własnych przodków – twierdzenie, które już w 2002 r. trafnie ujął w słowach autor analizy i które stało się już przysłowiowe: „Dziadek nie był nazistą”⁵⁸. Ta niechęć do traktowania historii jako sprawy całkowicie prywatnej idzie w parze z obsesją na punkcie jej czysto narodowego charakteru: społeczeństwo niemieckie, jeśli w ogóle, interesuje

⁵⁴ Browning, *Ganz normale Männer...* (Zwykli ludzie...).

⁵⁵ Por. choćby Dieter Pohl, *Die Holocaust-Forschung und Goldhagens Thesen*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1997, nr 45, s. 1–48.

⁵⁶ Por. choćby Martin Kött, *Goldhagen in der Qualitätspresse. Eine Debatte über „Kollektivschuld” und „Nationalcharakter” der Deutschen*, Konstanz: UVK Medien, 1999; Klaus Große Kracht, *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, s. 139–159.

⁵⁷ Por. nadal najlepszy przegląd licznych debat: *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, red. Torben Fischer, Matthias N. Lorenz, Bielefeld: transcript, 2007.

⁵⁸ „Opa war kein Nazi”. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, red. Harald Welzer i in., Frankfurt am Main: Fischer, 2002.

się niemieckimi zbrodniami, niemieckim sprawstwem, a w mniejszym stopniu niemieckimi ofiarami. Taki punkt widzenia, przypominający nieco uważanie siebie za pępek świata, można z pewnością zaobserwować również gdzie indziej. Sprawiał on jednak, że polska debata na temat *Sąsiadów* była postrzegana jedynie z ciekawością, zdziwieniem, a częściowo także z wyższością – jako coś obcego, ale bez związku z własną teraźniejszością. Książka nie wywołała jednak w Niemczech kontrowersji ani nawet dyskusji, wydawała się raczej reprezentatywna dla deficytów polskich rozliczeń z historią i potwierdzeniem obecnego polskiego nacjonalizmu.

Również dla niemieckich badań nad Holocaustem było to i jest w zasadzie nieistotne: mało przekonująca pod względem naukowym praca poświęcona marginalnemu wydarzeniu z 1941 r., która nie dotyczy własnych kwestii i zainteresowań – skupionych w dużej mierze na Niemczech i niemieckim sprawstwie – i nie ma żadnego wymiernego znaczenia dla ogólnej interpretacji Zagłady. Jak już w 2005 r. stwierdził Frank Golczewski, „tak czy owak bezsprzecznie niemieckie tło wydarzeń”⁵⁹ na Kresach w 1941 r. nie zostało zasadniczo podważone ani w *Sąsiadach* Grossa, ani w późniejszej debacie, nawet jeśli wśród sprawców Holocaustu znajdowali się też tacy, którzy nie byli Niemcami.

Z języka niemieckiego przełożył Łukasz M. Plęś

BIBLIOGRAFIA

- Aly Götz, *Mit Droysen nach Jedwabne*, „Berliner Zeitung”, 12 VII 2001.
 Angrick Andrej, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*, Hamburg: HIS, 2003.
 Anna Bikont, *Wir aus Jedwabne. Polen und Juden während der Shoah*, tłum. Sven Sellmer, Berlin: Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, 2020.
 Benz Angelika, *Handlanger der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust*, Berlin: Metropol, 2015.
 Berg Nicolas, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

⁵⁹ Golczewski, *Rezension zu: Edmund Dmitrów, Paweł Machcewicz, Tomasz Szarota...*, s. 631. W 16-tomowej edycji *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945* Jedwabne jest tematem jednego z podrozdziałów, ale niepopartym żadnym dokumentem. Ingo Loose pisze w nim: „W środowisku naukowym trwa dyskusja na temat tego, w jakim stopniu członkowie niemieckiej Policji Bezpieczeństwa, względnie żandarmerii polowej, zachęcali sprawców do tych czynów” (*idem, Einleitung [w:] Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*, t. 10: *Polen. Die eingegliederten Gebiete August 1941–1945*, oprac. Ingo Loose, Berlin: DeGruyter, 2020, s. 56). Inne nowsze przeglądy dotyczące Holocaustu autorstwa niemieckich badaczy zazwyczaj nie poruszają tematu Jedwabnego, por. np. *The Extermination of the European Jews* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), Christiana Gerlacha, który jednak poświęca jedną trzecią swojej publikacji europejskiemu wymiarowi Zagłady.

- Bonn Lisa, „Ein Gefühl der Niederlage...” *Jedwabne, Geschichtsaufarbeitung und revitalisierter Antisemitismus im post-sozialistischen Polen*, „Zeitschrift für Genozidforschung” 2023, t. 21, nr 1.
- Broder Henryk M., Malzahn Claus Christian, „Die Lügner sollen sich entschuldigen!”, *Der Spiegel Online*, 10 VII 2001.
- Broder Henryk M., Malzahn Claus Christian, *Der schönste Tag*, „Der Spiegel” 2001, nr 29.
- Broszat Martin, Friedländer Saul, *Um die „Historisierung” des Nationalsozialismus. Ein Briefwechsel*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1988, t. 36, nr 2.
- Browning Christopher R., *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung” in Polen*, tłum. Jürgen Peter Krause, Reinbek: Rowohlt, 1993; wyd. polskie: *Zwykli ludzie. 101. Rezerwowi Batalion Policji i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*, tłum. Piotr Budkiewicz, wyd. 2 popr. i uzupeł., Poznań: Rebis, 2019.
- Dmitrów Edmund, Machcewicz Paweł, Szarota Tomasz, *Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker*, tłum. Beate Kosmala, Osnabrück: Fibre, 2004.
- Friedländer Saul, *Ein integrierte Geschichte des Holocaust*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2007, t. 57, nr 14/15.
- Friedrich Klaus-Peter, *Deutsche Stimmen zur „Jedwabne”-Debatte in Polen. Eine Bilanz*, „Zeitschrift für Genozidforschung” 2005, t. 3, nr 2.
- Friedrich Klaus-Peter, *Spontane „Volks pogrome” oder Auswüchse der NS-Vernichtungspolitik? Zur Kontroverse um die Radikalisierung der antijüdischen Gewalt im Sommer 1941*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2004, nr 212.
- Friedrich Klaus-Peter, *Zusammenarbeit und Mittäterschaft in Polen 1939–1945 [w:] Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration” im östlichen Europa 1939–1945*, red. Christoph Dieckmann i in., Göttingen: Wallstein, 2003.
- Gerlach Christian, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburg: HIS, 2000.
- Gerlach Christian, *The Extermination of the European Jews*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Golczewski Frank, *Der Jedwabne-Diskurs. Bemerkungen im Anschluß an den Artikel von Bogdan Musiał*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2002, t. 50, nr 3.
- Golczewski Frank, *Rezension zu: Edmund Dmitrów, Paweł Machcewicz, Tomasz Szarota, „Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker”*, „Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas” 2005, t. 53, nr 4.
- Goldhagen Daniel Jonah, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, tłum. Klaus Kochmann, Berlin: Siedler, 1996; wyd. polskie: *Gorliwi kaci Hitlera. Zwyczajni Niemcy i Holocaust*, tłum. Wsław Horabik, Warszawa: Prószyński i S-ka, 1999.
- Grabowski Jan, *Germany Is Fueling a False History of the Holocaust Across Europe*, „Haaretz”, 22 VI 2020.
- Gross Jan Tomasz, *Angst. Antisemitismus nach Auschwitz in Polen*, tłum. Friedrich Giese, Ulrich Heisse, Berlin: Suhrkamp, 2012; wyd. polskie: *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków: Znak, 2008.
- Gross Jan Tomasz, *Nachbarn. Der Mord an den Juden von Jedwabne*, tłum. Friedrich Giese, München: C.H. Beck, 2001; wyd. polskie: *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze, 2000.
- Großbongardt Annette, Malzahn Claus Christian, „Die Täter waren Polen”, rozmowa z Awigdorem Nieławickim, „Der Spiegel” 2001, nr 22.

- Große Kracht Klaus, *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Hofmann Andreas, *Der Pogrom von Jedwabne. Aspekte einer zeithistorischen Debatte* [w:] *Grenzenlose Vorurteile. Antisemitismus, Nationalismus und ethnische Konflikte in verschiedenen Kulturen*, red. Irmtrud Wojak, Frankfurt am Main: Campus, 2002.
- Die „Jedwabne-Debatte“ in polnischen Zeitungen und Zeitschriften. Dokumentation, oprac. Ruth Henning, „Transodra. Deutsch-Polnisches Informationsbulletin“ 2001, nr 23.
- Jędruszczak Piotr, *Niemiecka prasa o Jedwabnem*, „Rzeczpospolita“, 29 V 2001.
- Lesser Gabriele, *Zurück zum Mythos*, „Die Tageszeitung“, 20 IX 2001.
- Klein Peter, *Die „Gettoverwaltung Litzmannstadt“ 1940 bis 1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburg: HIS, 2009.
- Kosmala Beate, „Westerplatte oder Jedwabne?“ – *Aspekte einer Debatte*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung“ 2002, nr 11.
- Kött Martin, *Goldhagen in der Qualitätspresse. Eine Debatte über „Kollektivschuld“ und „Nationalcharakter“ der Deutschen*, Konstanz: UVK Medien, 1999.
- Kowitz Stephanie, *Jedwabne. Kollektives Gedächtnis und tabuisierte Vergangenheit*, Berlin: be.bra, 2004.
- Kowitz-Harms Stephanie, *Die Shoah im Spiegel öffentlicher Konflikte in Polen. Zwischen Opfermythos und Schuldfrage (1985–2001)*, Berlin: DeGruyter, 2014.
- Leschnik Hubert, *Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in Polen von 1998 bis 2010*, Marburg: Herder-Institut, 2018.
- Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, red. Fischer Torben, Lorenz Matthias N., Bielefeld: transcript, 2007.
- Maas Heiko, Wirsching Andreas, *Keine Politik ohne Geschichte*, „Der Spiegel Online“, 7 V 2020.
- Malzahn Claus Christian, *Das Schweigen der Bauern*, „Der Spiegel“ 2001, nr 10.
- Musiał Bogdan, *Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“* 1999, nr 47.
- Musiał Bogdan, *Indigener Judenhaß und die deutsche Kriegsmaschine*, „Osteuropa“ 2003, t. 53, nr 12.
- Musiał Bogdan, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen. Die Brutalisierung des deutschsowjetischen Krieges im Sommer 1941*, Berlin: Propyläen, 2000; wyd. polskie: „Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!” *Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa: Fronda, 2001.
- Musiał Bogdan, *Thesen zum Pogrom in Jedwabne. Kritische Anmerkungen zu der Darstellung „Nachbarn“ von Jan Tomasz Gross*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“ 2002, t. 50, nr 3.
- Musiół Anna Zofia, *Erinnern und Vergessen. Erinnerungskulturen im Lichte der deutschen und polnischen Vergangenheitsdebatten*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2012.
- The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, red. Antony Polonsky, Joanna B. Michlic, Princeton: Princeton University Press, 2004.
- „Opa war kein Nazi“. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, red. Harald Welzer i in., Frankfurt am Main: Fischer, 2002.
- Peter Stefanie, *Erzählbarkeit auf dem Prüfstand. Wie die Jedwabne-Debatte die polnische Geschichtsschreibung herausfordert*, „Inter Finitimos“ 2003, nr 1.

- Piorowski Christoph David, *Fixierung auf deutsche Täter*, „Der Tagesspiegel”, 1 VII 2020.
- Pohl Dieter, *Die Holocaust-Forschung und Goldhagens Thesen*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1997, nr 45.
- Pohl Dieter, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München: Oldenbourg, 1997.
- Polnische Reaktionen auf „Unsere Mütter, unsere Väter”*, oprac. Maren Röger, 1 VII 2014, <https://zeitgeschichte-online.de/themen/polnische-reaktionen-auf-unsere-muetter-unsere-vaeter>.
- Raim Edith, *Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949*, München: Oldenbourg, 2013.
- Rossoliński-Liebe Grzegorz, *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*, Berlin: DeGruyter, 2024.
- Sauerland Karol, *Polen und Juden zwischen 1939 und 1968. Jedwabne und die Folgen*, Berlin: Philo Fine Arts, 2004.
- Stefan Gehrke, *Jedwabne und die Folgen. Eine semantische Analyse der Debatte über Juden in der polnischen Presse 2001–2008*, Berlin: Peter Lang, 2018.
- Stoll Katrin, *Mowy pamięci Szymona Datnera. Wczesne świadectwa białostoczanina ocalonego z Holocaustu*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2012, nr 243.
- Stoll Katrin, *Traces of the Holocaust in Nachman Blumental's Archive. The Murder of Maria and Ariel Blumental in Wielopole Skrzyńskie during the German Occupation*, „Yad Vashem Studies” 2021, nr 49.
- Stoll Katrin, *Von Szymon Datner lernen. Zur Dokumentation der Verbrechen der Wehrmacht in Polen aus jüdischer Sicht*, „Mittelweg 36” 2021, t. 30, nr 5/6, s. 126–151.
- Tokarska-Bakir Joanna, *Polen als kranker Mann Europas?*, „Transit” 2003, nr 25.
- Trenkner Joachim, *Co komu przystoi*, „Tygodnik Powszechny” 2001, nr 49.
- Urban Thomas, *Konkurrenz der Opfer. Polen debattiert über den Antisemitismus im eigenen Land*, „Süddeutsche Zeitung”, 10 III 2001.
- Urban Thomas, *Sie kamen – und sie sprachen deutsch*, „Süddeutsche Zeitung”, 1 IX 2001.
- Urban Thomas, *Zur historiographischen Kritik an Jan T. Gross in Polen: Korrekturen an seinem Buch über Jedwabne*, „Osteuropa” 2001, t. 51, nr 11/12.
- „Verbandszeitschrift der Deutsch-Polnischen Gesellschaften Dialog” 2002, t. 60, numer tematyczny: „Geschichte, die trennt und verbindet – Polen und Juden”.
- Die Waffen-SS. Neue Forschungen*, red. Jan-Erik Schulte i in., Paderborn: Schöningh, 2014.
- Weiland Severin, *Schoeps warnt vor Antisemitismus durch die Hintertür*, „Der Spiegel Online”, 28 IV 2004.
- Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*, t. 10: *Polen. Die eingegliederten Gebiete August 1941–1945*, oprac. Ingo Loose, Berlin: DeGruyter, 2020.
- Wierzcholska Agnieszka, *Nur Erinnerungen und Steine sind geblieben. Leben und Sterben einer polnisch-jüdischen Stadt: Tarnów 1918–1945*, Paderborn: Brill, 2022; wyd. polskie: „Wspomnienia i kamienie”. *Życie i śmierć polsko-żydowskiego miasta. Tarnów 1918–1956*, tłum. Justyna Górny, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy: Austeria, 2023.
- Wiórkiewicz Joanna, *Zakłócone echo debaty*, „Rzeczpospolita”, 17 X 2001.